

Vietinio ir tarpkultūrinio požiūrio siejimo aktualumas svastikos šiuolaikinės sampratos tyrimuose

VYTAUTAS TUMĖNAS

Lietuvos istorijos institutas

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjamos svastikos ženklo simbolikos sampratos transformacijos šiuolaikinėje Lietuvos ir kaimyninių šalių intrakultūrinėje ir interkultūrinėje komunikacijoje.

Analizuojant mokslinių tyrimų ir žiniasklaidos publikacijų koncepcijas apie globaliai paplitusio archajiškos kilmės svastikos ženklo vietines regionines tradicijas, jo tautinę, religinę arba politinę-ideologinę priklausomybę, atskleidžiama dabartinė svastikos „perskaitymų“ įvairovė, reliatyvumas ir kontroversiškas vertinimas. Nustatoma, kad visuomeniniame diskurse trūksta konsoliduotos nuomonės: vieni svastiką laiko lokaliu tautiniu ženklu, kiti – užsienio kilmės politinės ideologijos elementu.

Pagrindiniai žodžiai: svastika, tapatybės simbolių konstravimas, etnocentrizmas, *emic* ir *etic* požiūris, viešasis diskursas.

Abstract. The author investigates the diversity of swastika symbolism perception in contemporary construction of the symbols of national or cultural identity and in the intracultural and intercultural communication of Lithuania and neighbouring countries.

Analyzing the concepts about the local regional traditions and national or political-ideological attribution of globally widespread archaic swastika sign in scientific researches and public opinion in media publications, the diversity and multiplicity of the sign identity explanations is revealed. The author clarifies that public discourse lacks of consolidated opinion about swastika symbolism: some groups are treating it as the local national symbol, others – as the attribute of political ideology of foreign origin.

Key words: swastika, construction of identity symbols, ethnocentrism, *emic* and *etic* approach, public discourse.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/td.v10i0.1037>

Įvadas

Kultūros erdvę galima matyti kaip reikšmių lauką – semiosferą, kurioje, kultūros semiotiko M. Lotmano apibrėžimu, vienu metu integraliai sugyvena tiek archajiški, tiek naujesni, tiek dabarties reiškiniai. Kultūros gyvybingumą lemia

kultūros savikommunikacija – savosios kultūros „tekstų“ pažinimas, atkūrimas, tradicijų tęstinumas ir kūrybingumas (31). Autentiškos folklorinės tradicinių simbolių sampratos gyvybingumas ar bent jos pažinimas yra reikšmingas veiksnys, užtikrinantis kultūros tvarumą ir integralumą. Tačiau, tradicinei folklorinei kultūrai tampant praeitimi, nutrūkstant įprastai neformaliai ir neinstitucinei tradicinės žinijos perdavai, kultūrinės praeities integralumas dabartyje menkėja, todėl tradicijų perdavos funkciją iš dalies perima mokslai, tyrinėjantys etninę kultūrą. Šiuolaikinės kultūros, siekdamos geriau suprasti savo paveldą ir juo remiantis apibrėžti savo tautinį savitumą ir tapatumą, ne vien remiasi mokslo išvadomis, bet ir jas kūrybingai, laisvai interpretuoja, jomis manipuliuoja, intuityviai rekonstruoja ar sufantazuoja tuos kultūrinės tradicijos elementus, kurių mokslas (dėl autentiškų pačios kultūros tradicijos aiškinimų ir komentarų trūkumo) negali nustatyti ir paaiškinti. Taip paradoksaliaje mokslinio objektyvumo ir kultūrinio subjektyvumo simbiozėje konstruojami šiuolaikiniai kultūrinės tapatybės simboliai, kuriais neretai siekiama pabrėžti savųjų kultūrinės atminties požymių skirtumą nuo kitų kultūrų ypatybių. Tačiau, žvelgiant iš ilgesnės laiko perspektyvos, kultūrinės tradicijos vienytiškumas, integralumas dabartyje bei originalus savitumas yra palyginti reliatyvus reiškinys. Nepaisant to, tokių simbolių kalba šiuolaikiniame pasaulyje tampa nepaprastai reikšminga. Todėl šiuo straipsniu ketinu parodyti, kaip kontroversiškai, dichotomiškai ir reliatyviai reiškiasi subjektyvumas ir objektyvumas, požiūris iš vidaus ir iš šalies, aiškinant ir suprantant, kuriant ir neigiant svastiką ir įvairias jos atmainas, kaip tautinės tapatybės simbolį šiuolaikinėje kultūroje. Straipsnyje atskleidžiamas mokslinių ir kultūrinių koncepcijų apie svastikos simbolikos tradiciją bei jos savitumą ir tautiškumą reliatyvumas, iškeliamas įvairialypio, abipusio vietinio ir tarpkultūrinio požiūrio į šį reiškinį svarba.

Nagrinėdamas svastikos, kaip tradicinio bei tautinės tapatybės simbolio, tyrimų nuostatas lietuvių ir kaimyninių šalių mokslininkų darbuose, taip pat žinias klaidoje konstruojamas svastikos raidos sampratas, siekiu parodyti vieningo dviejų požiūrių „iš kultūros vidaus“ bei „iš išorės“ aktualumą, aiškinantis svastikai skiriamos simbolikos, kaip kultūros savikommunikacijos reiškinio, visumą.

Straipsnyje atskleidžiama, kad visapusiška kompleksiška tyrimų prieiga galėtų būti paremta autentiškų etnografinių duomenų (folklorinių aiškinimų) paieška bei šiuolaikinės populiariosios kultūros interpretacijų įtraukimu, universalių teorinių paradigmų taikymu ir tarpkultūrine komparatyvine analize bei istorinių analogijų (daugiausia archeologinių) paieška. Nagrinėjamos svastikos simbolikos tyrimų etnologijoje, kultūros antropologijoje (kultūrologijoje), archeologijoje ir dailėtyroje metodologinės ypatybės, puoselėjamos apibrėžiant savosios ir kitų kultūrų skirtumus laiko ir erdvės dimensijoje.

Artiriamos svastikos ženklų-simbolių (tautinės tapatybės konstravimo ir tarpkultūrinės komunikacijos elementų) tradicijos tęstinumo šiuolaikinėje kultū-

roje sampratos ypatybės ir savitumai Lietuvoje bei kaimyninėse šalyse. Nusakomos svastikos etnocentristinio interpretavimo ir „kultūrinio savinimosi“ problemos dabarties mokslo tyrimuose ir žiniasklaidoje. Atskleidžiama ženkle aiškinių įvairovė, kai jis naudojamas visuomeninėje erdvėje, tarpkultūrinėje komunikacijoje bei kūryboje, skirtoje mozaikiškos visuomenės specifinių bendruomenių, puoselėjančių tautinę kultūrą, reprezentacijos poreikiams. Taip pat apibūdinamos šiuolaikinės svastikofobijos apraiškos (kai svastika suvokiama kaip kitų kultūrų ar draudžiamų ideologijų ženklas) ir jos vietinis ir tarpkultūrinis kontekstas. Parodoma vidinio, vietinio (*emic*) ir išorinio, tarpkultūrinio (*etic*) žvilgsnio dermės svarba šiuolaikiškai nagrinėjant svastikos sampratų įvairovę ir reliatyvumą bei tiriant tiek praeities, tiek dabarties kultūros procesus, puoselėjant kultūros savikommunikaciją ir tarpkultūrinį dialogą.

Teoriniai „savosios“ ir „kitų kultūrų“ tyrimų metodologiniai aspektai

Paprotinėje liaudies kultūroje žinios daugiausia perduodamos ne tik žodžiu, bet ir įvairialype metaforine įvaizdžių ir vaizdinių kalba, integraliai įkūnyta etnosemantinėje sistemoje, apimančioje kraštovaizdį, architektūrą, aprangą, papročius bei etnožinią ir kt. Tačiau neretai iš senovės mus pasiekiantys diskursai jau nebeatlieka tinkamai savo funkcijos, nes tampa nebesuprantami. Kaip pažymėjo Kanados antropologė J. Vaštokienė, gentinėse ikiraštinėse kultūrose bei etnokultūrinėse tradicijose neretai susiduriame su panašiu reiškiniu, kai kultūra savęs ir savo kultūros reiškinių semiotinių reikšmių nekommentuoja aiškiai perskaitomais naratyvais (žodinėje tradicijoje) ar rašytiniais teksta (32). Todėl liaudies kultūros, savęs neaiškinančios rašto kalba, tyrimams taikomos metodologinės priegijos gali būti panašios į būdingas ikiraštinių kultūrų analizei.

Vis dėlto būtent etnologijos požiūris į kultūrą tampa patrauklus šiuolaikinei archeologijai. Vakarų moksle nuo XX a. vidurio etnografijos metodai pradėti taikyti archeologijos duomenims interpretuoti. Tiesioginės istorinės analogijos principo taikymą archeologijoje išsamiai apibūdino J. Steward (25) ir R. Ascher (2) – ieškoma archeologinių realiųjų tiesioginių atitikmenų bei sąsajų su etnografiniais atvejais, įrodančiais kultūros tęstinumą. Tačiau mūsų pasaulėžiūra skiriasi nuo senesnių kartų pasaulio sampratos. Tai, be abejo, komplikuoja mūsų kultūrinės praeities, kultūros paveldo simbolikos suvokimą. Juk moksle tyrinėjami du „tos pačios“ kultūros atvejai, nutolusius laike, ne visada galime tokias kultūras įvardyti kaip vieną; arba priešingai, tai nebūtinai reiškia, kad susiduriame su dviem skirtingomis kultūromis. O šiuolaikinėje kultūroje tapatybės simbolių, paremtų kultūrinio paveldo naujovišku perskaitymu, konstravimo principai remia-

si kitokiu, gerokai paprastesniu požiūriu. Dažniausiai vadovaujamasi pasirinktos „savosios“ kultūros istorinio ir socialinio vientisumo ir integralumo bei visapimančios sklandžios jos savikommunikacijos idėja.

Kultūros antropologijoje *savosios* ir *kitos* kultūros priešpriešos tyrimai taip pat siejami su *emic/etic* teorinėmis prieigomis, kurias 1957–1967 m. teoriškai apibrėžė JAV lingvistinis antropologas K. Pike. *Emic* – tai vietinio kultūrinės bendruomenės nario požiūrio skirtumas nuo *etic* – tiriančiojo pašaliečio, svetimšalio, nuo kitos kultūrinės bendruomenės nario ar tiesiog globaliai mąstančiojo. Nusakomas ir tyrėjo požiūrio kampas: *emic* žymi kultūrinę priklausomybę, jis yra vietinis, monokultūrinis, o *etic* – pašaliečių, tarpkultūrinis, jis reiškia kultūrinio nuošalumo, neutralumo ar universalių vertybių (mokslinio objektyvumo) principą, jis yra sukurtas analitiko ir grįstas išankstinėmis nuostatomis su tipologinių matų gardele. *Etic* požiūriu du reiškiniai gali būti laikomi skirtingais, jeigu instrumentiniai matai tai gali parodyti. O *emic* požiūriu jie gali būti skirtingi tik tada, jeigu sukelia skirtingas žmonių, veikiančių sistemos viduje, reakcijas (24, p. 37–40).

Regioniniai kontroversiški požiūrių į svastiką ypatumai

Reikia pažymėti, kad lietuvių tautodailės tyrimų specifiką lemia palyginti skurdūs autentiški (*emic*) žodiniai ir tekstiniai jos simbolikos aiškinimai bei komentarai. Todėl teoriškai išsamesniuose analitiniuose tyrimuose, greta vyraujančio pozityvistinės etnologijos ir formaliosios dailėtyros požiūrio kampo, plėtojama ir interpretatyvesnė analizė, kurioje daugiau dėmesio skiriama reiškinių sąsajoms su etnožinijos sistema, mitologija. Lietuvių liaudies kultūroje pastebima nemažai archaizmų, kurių pati kultūra nebepaaiškina, kurie yra sunkiai „perskaidomi“, nors formaliai gyvybingi iki šiol.

Tokių nevienalaikių „tekstų“ skaitymo ir perkūrimo mechanizmą teoriškai nusakė V. Toporovas ir M. Lotmanas. Jie aiškino, kad semiotiniu požiūriu kultūra yra gyvas daugialypis ir nevienalaikis generuojantis tekstas (plačiąja prasme) mechanizmas (*ustroistvo*), kuriame vienu metu sugyvena primiršamos, atkuriamos ir sukuriamos naujos reikšmės tekstai. Neretai archajiškųjų reikšmių tyrimuose antrinių semiotinių kalbų (antrinės semiotinės modeliuojančios sistemos), kurios yra tvaresnės laiko tėkmėje, analizė tampa labai svarbi dėl jų didesnio kontekstualumo ir konservatyvumo nei pirminės semiotinės kalbos. V. Toporovas ir M. Lotmanas teigė, kad kultūros mechanizmas veikia „savąją“ hierarchiškai sudarytą semiotinę sistemą – „kultūrą“ priešindamas kitos ekstrakultūrinės erdvės egzotiškam ar patologiniam „chaosui“ (31).

Liaudies dailės simbolikos tyrimų perspektyvoje ypač aktuali išlieka *emic* pobūdžio duomenų paieška bei *etic* pobūdžio lyginamieji ir komparatyviniai tyri-

mai, apimantys reiškinių sinchroninį ir diachroninį aspektus ir platesnę tarpkultūrinio konteksto analizę.

Šių aktualijų terpėje subrendo ir mano vykdomų ornamento tyrimų pobūdis. Ankstesniuose darbuose nustačiau, jog seniausios svastikos ir kitų lietuvių juostų raštų ženklų ištakos siekia Senosios Europos neolito civilizacijos audinių ornamentus bei maginį protoraštą. Aptikau nemažai lietuvių raštų pavadinimų įvairių atitikmenų slavų ir kitų kultūrų etnografinių tekstilės ženklų nomenklatūroje. Nagrinėdamas svastikos rašto paplitimą lietuvių etnografinėje tekstilėje ir baltų bei jų kaimynų Latvijoje archeologinėse juostose ir skarose, esu pastebėjęs, kad XIX a. lietuvių audiniuose dažniau yra naudojama fragmentuota svastika – įstrižas kryžiukas su dviem užlaužtomis viršūnėmis, sudėtingų svastikų pasitaiko retai. O Latvijos archeologinė medžiaga itin turtinga sudėtingų keliapakopių laužytų kryžių atmainų gausa. Remdamasis ženklo komponavimo schema skarose ir jo pavadinimo etimologinėmis sąsajomis lietuvių kalboje, esu aiškinęs svastikos, kaip dangaus šviesulio, simboliką baltų kultūrose. Analizuodamas svastikos raštą, aptikau nemažai universalių jo aspektų, todėl nesiekiu jo iškelti kaip ypač savito ir vien baltų kultūrai būdingo simbolio (28; 29; 30; 47).

Lietuvių liaudies dailės simbolių tyrimuose vyrauja praeities dimensija. Tad itin aktualu tampa pažvelgti į tradicinių ženklų šiuolaikinio suvokimo ypatybes fragmentuotos dabarties kultūros erdvėje, jos savikommunikacijoje, vidinės specifinės atskirų bendruomenių sampratos ir oficialaus požiūrio priešpriešos bei tautinės tapatybės simbolių konstravimo tarpkultūriniame kontekste. Ypač aktualu detaliau atskleisti įvairių visuomenės grupių, iškilų asmenybių toje pačioje kultūroje, taip pat įvairių kaimyninių tautų skirtingus požiūrius.

Etnografijos tikslas, C. Geertzo (13, p. 145) apibrėžimu, yra interpretuoti reikšmių tinklą tokiu pavidalu, koku žmonės aiškina savo patirtis ir kuriuo vadovaujasi savo veiksmuose. Siekiant šio tikslo tikslinga taikyti ir tokius šiuolaikinius etnografinius tyrimo metodus, kuriuos J. Kubik ir M. Aronof (1, p. 30) įvardija paraetnografija, kai remiamasi ne tiek stebėjimu dalyvaujant, kiek įdėmia globalių daugiaviečių rašytinių šaltinių analize ir interpretacija. Panašiai ir šiame straipsnyje svarbiu tyrimo šaltiniu pasirinkau viešąjį populiarųjį ir mokslinį diskursą šalies ir užsienio žiniasklaidoje bei mokslo darbuose. Kultūrinė žiniija, kaip apibendrino A. Duranti (10, p. 27–37), nėra specifiška ypatybė, susijusi su vieno žmogaus galvoje atliekamais mentaliniais veiksmiais. Kultūra yra visuomenėje paskleistas žinojimas, todėl, tyrinėjant kultūrinį supratimą, negalima apsiriboti individu, nes ne visiems visuomenėms nariams prieinamos tos pačios žinios ir tos pačios priemonės tikslui pasiekti. O kultūra gali būti suvokiama kaip visuomenės bendravimo ir keitimosi žiniomis bei instrukcijomis veiksmų visuma. Todėl kultūrinio supratimo tyrimas, kaip padarė išvadą E. Hutchins (14, p. 285–289), turi apimti

visą žmoniškųjų ir materialųjų išteklių įvairovę, socialinę–medžiaginę žinojimo aplinką (pvz., bendraminčius, institucijas, reguliuojančias žmonių santykius ir kt.).

Tyrinėjant tradicinio ornamento simbolikos reikšmę šiuolaikinių tautinių tapatybių konstravimo procese bei jos vaidmenį šiandieninės nevienalytės, mozaikiškos kultūros intrakomunikacijoje ir interkomunikacijoje bei aiškinantis ženklų intrakultūrinio ir tarpkultūrinio supratimo ypatybes, dėmesį patraukia svastikos tipo ženklų likimas. Iš gausėjančių mokslinių tyrimų plačioji visuomenė vis daugiau sužino apie svastikos ženklo paplitimą ir įvairovę pasaulyje bei savitumą tėvynėje. Todėl pastaraisiais dešimtmečiais šiuolaikiniame tautinių tapatybių konstravimo procese semantikos reikšmingumo bei tradicijos tęstinumo požiūriu svastika tampa gerokai patrauklesniu ženklu nei kuris nors kitas tradicinio ornamento elementas. Tačiau šio ženklo vertinimai ir aktualizacijos baltų ir slavų kultūrų regiono visuomenėse Lietuvoje, Latvijoje, ir Rusijoje skleidžiasi itin kontroversiškai bei paradoksaliai panašiai. Kultūrinės, tautinės, ideologinės bei politinės tapatybės požiūriui į šį ženklą būdingi tokie vertinimai: a) tai tradicinei kultūrai būdingas autentiškas ženklas, kurio kilmė atsekama nuo seniausių civilizacijų iki archeologinių šio regiono kultūrų, jis plačiai išplėtotas etnografinėje liaudies dailėje, todėl yra itin tinkamas tautinei (lietuvių, latvių, baltarusių, rusų) ar net tautinės grupės (baltų arba slavų) tapatybei išreikšti; b) ikikrikščioniška šio ženklo kilmė ir senos vietinės jo tradicijos itin tinkamos tautinei neopagoniškai–nekrikščioniškai arba patriotinei–nacionalistinei ideologijai išreikšti; c) nepaisant gilių vietinių šio ženklo šaknų, visos tiek savitos vietinės atmainos, tiek universalios klasikinės svastikos pavyzdžiai vertinami kaip labai pavojinga neonacizmo arba nacionalizmo atmaina; d) specifinio klasikinės svastikos varianto – nacistinės ideologijos tapatybės ženklo – naudojimą viešojoje erdvėje draudžia įstatymas (Lietuvoje ir Rusijoje ir kt.).

Baltų kraštuose svastikos ženklą Latvijos archeologinėje medžiagoje XX a. pirmojoje pusėje tyrinėjo latvių archeologas V. Ginteris, paskelbęs ištisą pluoštą piešinių su XI–XIII a. vilnonėmis skaromis *vilainėmis*, puoštomis žalvarinių žiedelių svastikų įvairiomis atmainomis (11), jo simboliką, remdamasis archeologijos ir etnografijos, folkloro analogijomis, interpretavo archeologas, dailėtyrininkas, kultūros tyrinėtojas E. Brastiņš (6, p. 71–72) ir dailėtyrininkas J. Bīne (3).

Lietuvos archeologijoje sovietmečiu svastikos tyrimai nebuvo plėtojami. Esminis lūžis įvyko archeologams Kernavėje radus žalvarinius žiedus su svastikos atvaizdais ir paskelbus juos populiariojoje kultūrinėje žiniasklaidoje sovietmečio pabaigoje. Gerokai vėliau išsamiai ir sistemiškai svastikos ženklus baltų archeologinėje medžiagoje siekė atskleisti A. Bliujienė (4, p. 16–27). Archeologė pateikė daugybę baltų svastikos pavyzdžių (32 vnt.). Tačiau ji neįtraukė itin ryškių dvie-

jų žalvarinių artefaktų su svastika egzempliorių, rastų Kernavėje, bei reikšmingų archeologijos radinių iš dabartinės Baltarusijos teritorijos. Autorė, kažkodėl prieštaraudama latvių tyrinėtojams, kategoriškai neigia svastikos būdingumą baltų kultūrose. Ši netikėta išvada lieka nepakankamai pagrįsta, nes nepasitelkiama atitinkama metodika – nepateikiami statistiniai skaičiavimai, kurie įrodytų šio ženklo nebūdingumą. Be to, reikia pažymėti, kad kitų kultūrų tyrinėtojai apskritai vengia kelti ženklo būdingumo klausimą, pagrindinį dėmesį sutelkdami į jo pačių apraiškų faktų ir atmainų įvairovės tyrimus ir kontekstus. Archeologė, išsamiai aptardama baltų archeologijos duomenis, netiksliai apibendrina, kad latgalių medžiagoje svastika nebuvo populiari (4, p. 25). Paviršutiniška ir nepakankamai objektyvi ir jos išvada apie svastikos tipo ženklų nepopuliarumą latvių liaudies dailėje. Autorė nekreipia dėmesio į tai, kad anaipol ne vienintelė XII a. *vilainė* iš Stamerieno kapinyno yra papuošta 37 (20 atmainų) svastikomis. Nemažai svastikos atmainų yra ir skaros pakraščių juostelėse *celainėse*. Be to, autorė nemini daugybės kitų žinomų latgalių skarų bei jų *celainių* su svastikomis iš Berzpils, Meirano, Galgauska, Karlu Ainva kapinynų (33, p. 79–97). Nepakankamai įtikina ir archeologės pateikiamas kategoriškas svastikos baltų kultūrose romėniškos kilmės aiškinimas, atmetant galimas germanų įtakas. Be to, autorė nepateikia duomenų apie gerokai senesnes svastikos ištakas Europoje neolitinėje Tripoljės kultūroje (Ukraina). Ji netaiko etnografinės analogijos principo, kuris galėtų būti naudingas platesniam požiūriui į šį reiškinį. Vadinasi, archeologė siekia dalyvauti svastikos ženklo „reabilitacijos“ ir „paveldinimo“ Lietuvoje procese, bet kartu emocingai nesutinka, kad svastika būtų įtraukiama į lietuvių ar baltų tapatybės simbolių ratą.

Vėliau artefaktus su svastikos ženklais baltų archeologinėje medžiagoje nagrinėjo M. Iršėnas, R. Banytė-Rowell, A. Butrimas, A. Karlsonė, B. Vaska, A. Bitner-Wróblewska (7, p. 146–147, 214, 291–298, 308–309, 311–319, 393, 492–493): aptartos 6 segės su žalčių galvutėmis, 1 smeigtukas, 37 dvidešimties variantų svastikos aprangos puošyboje, 18 ženklų juostelėse, 4 svastikos atmainos skarose, žalvarinėje krūtinės juostoje, viename žiede.

Svastikos „ipaveldinimo“ klausimai domina ir baltarusių archeologus. Jos paplitimą Baltarusijos kultūroje (archeologinėje ir etnografinėje medžiagoje) išsamiai išnagrinėjo A. Dziarnovič ir A. Kviatkouskaja (36). Svastika, kaip baltarusių saulės ženklas, aprašoma „Baltarusijos archeologijos ir numizmatikos“ enciklopedijoje (35, p. 556), trumpai apibūdinama „Baltarusių mitologijos“ enciklopedijoje (38, p. 429–430).

Svastikos apraiškomis ir jos simbolika lietuvių liaudies dailėje pradėta domėtis nuo XX a. pirmosios pusės. Poreikis tarpkultūriškai tyrinėti šį reiškinį autentiškų aiškinimų stokos akivaizdoje išlieka neišsamiama pastarųjų šimtmečių aktualija.

Antai J. Perkovskis (23, p. 24–26, 90–99, 103, 136, 145, 178–200), tyrinėdamas XX a. pirmojoje pusėje segmentinės lapuotos žvaigždės bei svastikos žemaičių liaudies mene simboliką, nerado apie ją jokių vietinių *emic* aiškinimų, todėl rėmėsi lyginimais iš tarptautinio konteksto ir užsienio autorių atliktais kitų šalių dailės simbolikos tyrimais. A. Tamošaitis ir P. Galaunė (26, p. 12) į svastikos ženklų simboliką lietuvių liaudies mene taip pat žiūrėjo *etic* požiūriu – siejo jį su plačiai pasaulyje paplitusiu saulės simboliu.

Latvijos liaudies dailėje gausu gerokai sudėtingesnių, daugiapakopių užlaužtų sparnų svastikų. Latvių liaudies raštų simbolikos tyrinėtojai E. Brastiņš (6, p. 71–72), J. Bīne (3), V. Celms ir kiti svastikos raštus aiškino kaip Laimos ar Perkūno (ar perkūnijos) kryžiaus (40, c. 106–113; 8, p. 172, 200), Saulės, Laimos, Perkūno (dievo), Perkūno kirvių, viso pasaulio, ažuolo, keturių dangaus pusių, Perkūno žaibo, sakralaus laiko cikliško atsinaujinimo, ugnies kryžiaus ženklus (8, p. 175, 186, 196, 202, 208–212).

Susidomėjimas svastikos raštais ir jų semantika liaudies dailėje buvo kilęs ir Rusijoje XX a. pirmojoje pusėje. Itin vertingų *emic* pobūdžio duomenų apie svastiką Smolensko krašte pateikė etnografe J. Kletnova (37).

Reikia pabrėžti, kad svastika ir šiuolaikinėje Rusijoje sulaukia gerokai didesnio tyrinėtojų dėmesio nei Lietuvoje. Pastaraisiais dešimtmečiais Rusijos etnologai, dailėtyrininkai ir kultūros antropologai atranda, kad svastikos ženklų gausu jų šalies archeologinėje ir etnografinėje medžiagoje. Be to, pasitaiko atvejų, kai baltų archeologijos ir etnografijos medžiaga „įtraukiama“ į rusų ar slavų kultūros paveldą.

Rusijos kultūros antropologas R. Bagdosarovas monografijoje išsamiai gilino- si į svastikos sakralinę prasmę įvairiose žymiausiose pasaulio kultūrinėse-religi- nėse tradicijose. Jis itin išsamiai nušvietė svastikos ženklų teologinę, mitologinę simboliką Rytų (ypač stačiatikių) ir Vakarų krikščionių tradicijose; taip pat induiz- mo, budizmo, neolitinės Tripoljės, antikos ir vėlesnėse Europos kultūrose, skitų ir kitose archeologinėse kultūrose buvusios SSSR teritorijoje. Daugiausia dėmesio skirdamas svastikai rusų artefaktuose (81 vnt.) ir jos semantikos laukui kultūroje, jis atskleidė svastikos sąsajas su arklio ir paukščio, sūkurio vaizdiniais, taip pat gy- vybės rato, judančios ugnies, perkūnijos ir kitais įvaizdžiais. Nagrinėdamas slavų kaimynų – kuršių, lietuvių ir latvių – tradicijas, R. Bagdosarovas pateikia įdomią R. Genono mintį, kad Lietuvos ir Kuršo valstiečiai, XIX a. brėždami svastiką ant savo namų kaip apsauginį talismaną, vadino ją savuoju senovišku vardu – „svasti- ka“. Reikšmingas ir kitas autoriaus minimas XIX a. rusų folkloristo A. Famincono pastebėjimas, kad lietuvių archajiškoje tradicijoje saulės šviesos dievas buvo va- dinamas Svaistiksu (šia idėją, remdamasis lietuvių kultūros istorijos ir tautosakos

duomenimis, savarankiškai esu išplėtojęs savo straipsnyje ir monografijoje (29, 30), o pati saulė – jo dukra, teikianti viskam gyvybę (34, p. 181). Autorius pateikė 3 latviškų juostų (klaidingai vadindamas jas siuvinėjimu) ir 1 siuvinėjimo pavyzdį. Monografijoje jis išsamiai išnagrinėjo priežastis ir aplinkybes, dėl kurių svastika tapo fašizmo emblema ir pastarosios specifiką bei neigiamą požiūrį į svastikos naudojimą šiuolaikinėje Vakarų kultūroje (34, p. 11, 20–21). R. Bagdosarovas aptarė svastikos naudojimo ir tyrimų draudimo aplinkybes Sovietų Sąjungoje: mokslo darbuose ji dažniausiai buvo vadinama kitais terminais, o iliustracijas su šiuo ženklu buvo vengiama publikuoti. Svastikofobija paskatindavo net Rusijos tautų meno eksponatų naikinimą muziejuose. Laisvė moksliskai tyrinėti svastiką Rusijoje atsivėrė tik nuo 1990 m., tačiau nuo tada ypač sugriežtėjo baudžiamasis persekiojimas už šio ženklo naudojimą visuomeninėje-politinėje sferoje. Tyrėjas kritiškai vertina Rusijos Federacijos įstatymo, draudžiančio naudoti nacistinę simboliką bet kokia forma, nekonkretumą ir netikslumą, leidžiantį labai plačiai manipuliuoti minimos politinės emblematicos samprata (34, p. 17–20, 22).

Išsamioje studijoje apie svastiką Rusijoje P. Kutenkovas ieško etnografinės medžiagos analogijų archeologijos duomenyse. Jo monografijoje pateikiama net 860 svastikos fenomeno pavyzdžių. Tyrimui būdinga savotiška paradigma, kuria siekiama integruoti *savo–kito* priešpriešą: visos kitų kultūrų svastikos apraiškos, nesvarbu, kiek jos nutolusios laiko, geografijos ir tapatybės savivokos požiūriu, pritemptai aiškinamos kaip rusų kultūrinės savasties reiškinys, artimai susijęs su slavų „jargos“ – svastikos simboliu. Autorius remiasi ne tik Rusijos, bet ir Ukrainos, ir baltiškos ir slaviškos Baltarusijos, ir ugrofiniškos Šiaurės Rusijos, ir Vakarų baltų kultūros Prūsijoje šaltiniais (39). Taigi, kultūrologas net į kitų kultūrų svastikos simboliką žvelgia iš pabrėžtinai vietinio savosios rusų kultūrinės tapatybės boko.

Kitokiu, etnokultūriškai korektišku skyrimo principu, etnografijos ir archeologinių duomenų siejimu remiasi rusų dailėtyrininkas A. Taruninas, siekiantis atskleisti svastikos formų įvairovę ir paplitimą nuo jos ištakų neolite iki šių dienų Eurazijoje ir Šiaurės Amerikoje. Jis pateikia daugiau kaip 3400 iliustracijų, skyrius „Kolovratas Rusijoje“ yra iliustruotas 426 Rusijos artefaktais, sukurtais iki XX a. vidurio. Skyriuje „Gėrio ir šviesos simbolis Europoje“, aptardamas svastiką baltų kultūrų artefaktuose, jis pateikia 13 iliustracijų: iš jų 3 lietuvių žalvario segių pavyzdžius – skalvių (iš Vescaiteno, V–VIII a.) ir kuršių (iš Pryšmančio, VIII–IX a., VIII–XI a.) (46, p. 285, 320) ir 1 lietuvių juostos rašto pavyzdį, paimtą iš mano monografijos (46, p. 296) bei 5 latvių etnografinės tekstilės pavyzdžius (2 latvių Lielvardės tipo juostas klaidingai vadindamas Lennervardės, o rinktinį audimą klaidingai vadindamas siuvinėjimu) (46, p. 277, 283, 288, 292, 312), taip pat R. Antinio paminklą Rokiškyje (klaidingai lokalizuojamą Latvijoje) (46, p. 328).

Taip autorius siekia pateikti universalią sampratą apie svastiką, sintezuodamas ir apibendrindamas įvairius skirtingus vietinius kultūrinius duomenis ir požiūrius.

Svastikos, kaip tapatybės simbolio, reliatyvumas dabarties visuomenėje Lietuvoje

Svastikos ženklas aptinkamas ne tik lietuvių ir kaimynų archeologinėje ir etninės kultūros medžiagoje. XX a. jis plito ir profesionaliojoje Lietuvos kultūroje. Svastikos raštas ryškus XX a. Rokiškio dvaro svetainės baldų puošyboje, sekančioje, interpretuojančioje Lenkijos Zakopanės krašto liaudies drožybą. Matyt, paveiktas šio dvaro medinės puošybos ornamentų, skulptorius R. Antinis 1928 m. Rokiškio centre pastatė Nepriklausomybės paminklą, kuriame vaizduojama lietuvaitė, rankose iškėlusį saulę su svastika centre. XX a. pirmojoje pusėje svastikos ženklas, kaip saulės simbolio atitikmuo, naudotas kai kuriuose Lietuvos valstybės medaliuose, Lietuvos skautų sąjungos „Svastikos“ ordine (įsteigtame 1927 m.), Tautininkų partijos emblematikoje. Svastikos ženklai XX a. pirmojoje pusėje aptinkami ir Latvijos profesionaliojoje dailėje, Rusijos bei Sovietų Rusijos numizmatikoje ir medaliuose.

Pastaraisiais dešimtmečiais A. Lileikos paskaitos bei M. Juškausko vykdoma svastikos ženklų Lietuvos kultūros istorijoje sklaida (20), mokslinių darbų publikacijos paskatino istoriją studijuojantį bei ją besidomintį jaunimą prisidėti prie baltų svastikų „reabilitacijos“ proceso. Klaipėdos jaunuolių būrys nusprendė pasiskelbti plačiai visuomenei žinią apie tai, kad įvairios specifinės svastikos ženklo atmainos yra būdingos baltų tradicijai, todėl turi būti pripažintos kaip baltų kultūrinio paveldo ir tapatybės požymis. Jaunuoliai, pasigaminę transparantus su archeologinių baltų dirbinių nuotraukomis, neatsiklausę organizatorių, 2010 m. dalyvavo vasario 16 d. šventėje Klaipėdoje Marijos Taikos karalienės bažnyčios šventoriuje. Tačiau renginio dalyviai kitaip suprato jaunuolių elgseną, jų edukacines intencijas ir nusprendė, jog tai pavojinga provokacija, propaguojanti fašizmą. Paveldosaugininkas N. Puteikis piktinosi: „Aš, kaip profesionalus istorikas, žinau, kad svastika yra baltų ir germanų ginčų objektas. Tačiau Vasario 16-osios eisenai tikrai nėra vieta tiems ginčams aiškintis [...]. Tai akivaizdi provokacija, kuria norėta parodyti pasauliui, kad mes – fašistai“ (17). Todėl prieš jaunuolius pati Lietuvos valstybė Klaipėdos policijos vaidmenyje iškėlė baudžiamąją bylą, remdamasi nuostata, jog buvo viešai demonstruojami ne istoriniai baltų ženklai, o uždrausta nacionalsocialistinė emblematika. Žiniasklaidoje kilo vieša diskusija, į kurią įsitraukė ir žymūs Klaipėdos intelektualai istorikai, kultūros antropologai. Antai istorikas V. Vaivada pareiškė: „Dar gyvi XX a. vidurio įvykiai, o svastikos tapatinamos su nacizmu ir holokaustu. Todėl pasaulyje tai yra labai jautri tema. Galima

tik spėlioti, kokie yra tikrieji tikslai tų, kas manipuliuoja tais jaunais žmonėmis. Tikriausiai taip norima sukelti neigiamą reakciją mūsų valstybės atžvilgiu“ (16). Jis taip pat aiškino: „Jeigu domėtumėmės svastikomis, kaip archeologijos objektais, tai turėtume šių ženklų jokių būdu netapatinti su baltiškuoju paveldu. Jeigu žiūrėtume iš šių dienų, tokių ženklų perkėlimas į dabartinį kasdienybės gyvenimą atrodytų pernelyg drastiškas tai istorijai, kuri prabėgo XX amžiuje. Jei vieno istorijos laikotarpio faktai ištraukiami ir panaudojami kitos epochos kitoje erdvėje ir kitame kontekste, tai gali sukelti ne tik visuomenės nesusikalbėjimą, bet ir pasipriešinimą. Tokie demonstravimai gali būti sutikti visai ne taip, kaip reikėtų sutikti istorinį faktą. Negalima ištraukti fakto iš seniai praėjusių laikų ir įterpti į naujus laikus. Tada jis nebesuvokiamas, kaip tai daryta tais seniai praėjusiais laikais. Tokiu būdu gali būti sustabdomas net ir tų senųjų laikų paveldo tyrimas, nes tai trukdo dabartinės nuostatos, nes tas objektas naudojamas neatsargiai. Toks elgesys yra arba neapgalvotas, arba tai piktnaudžiavimas“ (16).

Klaipėdos policijai skundžiant teismų nutartis, nutraukiančias bylas jaunuoliams, teismai užtruko kelerius metus. Pagrindinis ginčas kilo dėl ženklų naudojimo motyvų bei ženklų kultūrinio, istorinio ir socialinio konteksto (5). Vykstant teisminiams ginčams, visuomenėje pasigirdavo objektyvių įžvalgų. Antai vienas žurnalistų kalbintas pašnekovas komentavo: „Tai, kas buvo demonstruota, jokia ne nacistinė simbolika, o Lietuvos kultūros dalis. Negali būti jokių abejonių. Juk tai – muziejiniai eksponatai. Tada tegul uždaro tuos muziejus, apskundžia juos teismui ir neleidžia viešai demonstruoti archeologinių vertybių. [...] Tai Adolfas Hitleris kažkoku būdu nuvyko į XIII amžių ir tas svastikas „pasisavino“? Labai gerai, kad vis labiau diskutuojama apie mūsų istorines vertybes“ (12).

Galiausiai jaunuoliams, nepriklausantiems jokiai visuomeniniam susivienijimui, pavyko paneigti kaltinimus. Paskutinis Klaipėdos miesto apylinkės teismo sprendimas nutraukė visas administracines bylas keturiems klaipėdiečiams, kurie buvo kaltinami Lietuvos valstybės atkūrimo metinių minėjimo eitynių metu ir kitomis dienomis demonstravę plakatus su nacistinės Vokietijos svastikos ženklais. Teismai įrodė, kad jaunuolių viešai demonstruotose didžiulėse nuotraukose užfiksuoti ženklai negali būti laikomi nacistinėmis svastikomis, nes neatitinka teismo apibrėžto šio simbolio kriterijų, nors vizualiai ir primena nacių simbolį. Konstatuota, kad nuotraukose užfiksuoti Kernavėje rastų XIII a. žiedų fragmentai, taip pat dalis skulptūros, skirtos Valstybės atkūrimo dešimtmečiui paminėti Rokiškyje (1928 m.). Motyvuota ir tuo, kad nuotraukas demonstravę asmenys siekė supažindinti Lietuvos žmones su istorija, o ne kūrė sąlygas nacių propagandai (27).

Šis įvykis sulaukė tam tikro atgarsio tarptautinėje erdvėje – Simono Vyzentelio biuro Jeruzalėje direktorius E. Zuroffas pareiškė, kad tokia nutartis įžeidžia visas holokausto aukas, o toks sprendimas „tikrai paskatins Lietuvos fašistus plėsti

savo veiklą šalyje“ (18). Dabartinė laiko perspektyva akivaizdžiai rodo, kad jo nuogaustavimai buvo perdėti, nes prognozės neišsipildė.

Gerokai vėliau A. Vinokuras LNK TV ginčų laidoje „Yra kaip yra“ (2014 02 10) klaidingai teigė, kad šie jaunuoliai buvo nubausti, nes viešai demonstravo fašistinę, prieš žydus nukreiptą simboliką (15). Apmaudu, kai nepakankamas kultūrinis, istorinis bei etnokultūrinis išprusimas, tapatybės simbolių konstravimo naujausių regioninių tendencijų nepažinimas net iškilus kultūros veikėjus skatina tendencingai iškraipyti faktus, susipainioti susifantazuotoje baugioje tikrovėje.

Taigi, remiantis *emic* nuostata, kad skirtingi reiškiniai sukelia skirtingas žmonių, veikiančių sistemos viduje, reakcijas (24, p. 37–40), reikėtų daryti išvadą, kad oponuojančios pusės kalba apie skirtingą simbolį. Kitaip tariant, visuomeniniame diskurse ir galios struktūrų nuomonėje apie svastiką būdinga didelė *emic* aiškinimų įvairovė ir sutartos konsoliduotos nuomonės trūkumas: vieni ją laiko lokaliu tautiniu ženklu, kiti – užsienio kilmės tarptautinės ideologijos vizualiniu elementu.

Kova dėl akivaizdžių baltiškų laužyto kryžiaus atmainų įtraukimo į lietuvių tautinės tapatybės simbolių ratą pamažu apima ir oficialios kultūrinės reprezentacijos sritį Lietuvoje. Šalies kultūrinės komunikacijos erdvėje išsirutuliojo ištisa pasekmių grandinė dizaineriui Aleksandrui Pogrebnojui sukritikavus Lietuvos rinktinės aprangos Sočio olimpiadai dekoru dizainą iš interpretuotų baltiškų laužytų kryžių (latvių tradicijoje gerai žinomų daugiašakių svastikų) – saulės ženklų, kaip galintį svečiose šalyse būti suprastą kaip svastiką ir sukelti bereikalingų neteisingų interpretacijų ar net skandalų rusų akyse. „Svastika laikoma saulės simboliu, – rašė dienraštis „Delfi“, – tačiau A. Pogrebnojus įsitikinęs, jog tokio masto renginyje, į kurį akis bus nukreipęs visas pasaulis, dviprasmiškų ženklų reikėtų atsisakyti.“ Jis teigė: „Galbūt mums šis ženklas asocijuojasi su perkūnu, žalčiu ar dar kažkuo, tačiau jis yra panašus į svastiką“ (22).

Netrukus kritiškai sureagavus premjerui A. Butkevičiui, LOK apsigalvojo ir apranga buvo perdaryta panaudojant kitokius ornamentus. LOK prezidentas V. Paketūras pasiaiškino: „Žinot, Lietuvoje tai vienas klausimas, bet negalime rizikuoti važiuodami į Rusiją. Visą kolekciją „Audimas“ pertaisė, todėl tariamų svastikų niekur nebus. Man asmeniškai tai nebuvo panašu į svastikos ženklus, buvo tariamasi ir su etnologais, bet Rusija gali interpretuoti, kaip nori [...]. Sportininkams nebūtų malonu.“ Žurnalistė O. Strikulienė komentavo: „Žiemos olimpinėse žaidynėse mūsų olimpiečiai dėvės labai „korektiškas“ uniformas. Jokia kepuraitė, pirštinė, kojinė ar šalikas nebus papuoštas baltiškais saulutėmis, nes jos neva asocijuojasi su nacistine svastika“ (19). „Saulutė buvo įkomponuojama į lietuvių staltieses, rankšluosčius, prikyštes, kai toks Adolfas net gimęs nebuvo. Ir jokia

audėja negalvojo, kad jos staklės po kelių šimtmečių išprovokuos holokaustą ar sudegins dar nepastatytą reichstagą. Lietuvė įausdavo baltiškas saulutes, mėnuliukus, žvaigždutes, žalčiukus, kryželius, kad saulutė tekėtų per jaunamarčių ir jos būsimų vaikelių gyvenimus. Kad jose būtų kuo daugiau skalsos bei šviesos. Kad Saulė motinėle neužsirūstintų ant mūsų. Kad Mėnulis tėvelis naktį kelelį nušviestų. Ir laumės negalėtų prisiartinti prie įmigusių vaikų. Norėdami visiems įtikti, jau pradėdame bijoti savo šešėlio. Užuoť pasauliui paaiškinę, ką reiškia mūsų ženklai, mes juos gėdingai atmetame. Atiduodame hitlerininkams. Patys tą simboliką, atspindinčią senąją jauseną, nekaltai supurvindami, pažemindami nacizmu. Kuo kaltas tas ženklas, lietuvių laikomas saule? Lygiai taip pat niekuo nekaltas tautinėje prikyštėje išsiuvinėtas kryželis. Nors mus, baltiškas pagonių gentis, ne kartą buvo užpuolę kryžiuočiai. Tačiau išsiuvinėtas kryželis mums vis vien nesiasocijuoja su išžudytais prūsais. Mūsų istorinės jausenos ženklai ir trum-palaikiai, kartais niekšiški žmonių poelgiai turi būti sudėlioti į visiškai atskiras lentynas. Ir kvaila ieškoti tarp XX a. šmėkstelėjusių nacių ir senojo indoeuropiečių saulės ženklo kažkokios bendros semantikos“ (19).

AB „Audimas“ vadovė J. Būdienė šį įvykį komentavo taip: „Oficialios delegacijos ir olimpiečių aprangoje 2014 m. Sočio Olimpiadoje nuspręsta atsisakyti baltų „Perkūno kryžiaus“ ženklo. Kurdami ir gamindami olimpinę kolekciją [...], norime sustiprinti reikšminga lietuviams idėja, simboliais, kurie vienija tautą. Taip siekiame, kad mūsų olimpiečiai jaustų visų mūsų palaikymą. Olimpinei aprangai parinkti simboliai, raštai, naudoti austinėse juostose, drožyboje, tapyboje, kalvystėje: Saulė, Žvaigždutė/Saulės ratas, Mėnulis, Perkūno (Dievo) kryžius, Žaltys. Protėvių kovos ir pergalės, viltis ir tikėjimas, mintys ir darbai primena apie nepaprastą vienybės galią, įkvepia, suteikia jėgų ir ryžto. Tačiau, jei nors vienam žmogui dėl panaudoto ženklo kilo tokia dviprasmiška asociacija, be abejo, jausdami atsakomybę, mes turime į tai atsižvelgti. Su LTOK priėmėme bendrą sprendimą „Perkūno kryžiaus“ ženklo pakeisti „Saulės rato“ simboliu...“ (9).

Šiuo atveju skirtingus *emic* požiūrius labiau lemia priešinga įvairių žmonių (visuomenės grupių) samprata apie svastikos simboliką (vietinę lietuvišką ar tarp-tautinę neofašistinę, antirusišką) tarpkultūrinėje tarptautinėje lietuvių ir rusų komunikacijoje.

Pastaruoju metu įtampų, kontroversiškų nuomonių svastikos tipo raštų naudojimo klausimu kyla net ir asmeninės meninės kūrybos erdvėje. Antai, kai dizaineris Dalius Regelskis pagamino naujametinius atvirukus, kuriuose panaudojo tradicinį etnografinį latvių ornamentą – svastikų tinklą, žiniasklaidoje dizaineris A. Pogrebnojus vėl pažėrė aršią kritiką už fašizmo propagavimą: „Netikėtai radau lietuviško neofašistinio dizaino auksarankių darbėlių [...]. Mažvaikių, neatsargiai žaidžiančių su laiko mašina, pavyzdžių. Na, čia jau aiškiai matosi svastika. Manau,

jos autoriais turėtų rimtai susidomėti STT. Ar vėl man sakysit, kad čia nekalti perkūno ir žalčio ženkliai? Ir dar kokie kūrybiški tekstai po šitų „šūddarbių“ nuotraukomis“ (21). D. Regelskis žiniasklaidoje atsikirto, kad toks požiūris į ženklus yra trumparegiškas, kylantis iš savo tautos istorijos nepažinimo: „XIX amžiuje virš vaikų lopšių buvo piešiamas svastikos ženklas, kad atneštų žmogui laimę, sėkmę ir gerovę. [...] Ar dabar turime [...] sunaikinti visą savo paveldą, kaip naikino sovietmečiu? Kiek Kernavėje randama dirbinių su svastika dar iš XIII amžiaus. Ką jie turi bendro su Hitleriu? Juoda svastika baltame apskritime raudoname fone su ereliu, tupinčiu ant vainiko, kurio viduje yra svastika – tai yra nacistinės Vokietijos simbolika. Aš svastikos nesukūriau. Savo plakatuose, ant kojinių ir atviručių naudoju raštus iš senovinių skarų, audinių, kurie buvo sukurti Lietuvoje prieš tūkstančius metų.“ Po tokio komentaro tolesnė diskusija išsisėmė, o dizainerio atvirukus pirkėjai žaibiškai išgraibstė (21).

Tokius skirtingus *emic* požiūrius lemia skirtinga lietuviškoji ir žydiškoji samprata apie svastiką: vieniems tai vietinis tautinės-kultūrinės savasties ženklas, kitiems – užsienio kilmės istorinės vokiečių nacistinės antisemitinės ideologijos simbolis.

Svastika Rusijoje: senovinio tautinio simbolio ir draudžiamo fašistinio ženklo dichotomija

Svastikos „reabilitavimo“ procesai dabartinėje Rusijoje turi panašius baudžiamosios atsakomybės atspalvius, kaip ir Lietuvoje. Svastika Rusijoje pastaruoju metu susidomėjo patriotinės ir nacionalistinės nevyriausybinių organizacijų, puoselėjančios antikomunistinę arba nekrikščionišką ideologiją. Jų nariai už pasirodymą viešumoje su šio tipo ženklais Rusijoje yra baudžiami, remiantis įstatymu, draudžiančiu nacistinės simbolikos propagavimą. Pavyzdžiui, jauna rusų nacionalistė (2013 m. sausio mėn.) sulaukė baudžiamosios atsakomybės už „fašizmo propagandą“, nes Kazanės mieste pavaikščiojo rankoje nešina krepšelį su aštuonsparnio laužyto kryžiaus ženklu „kolovratu“, kuris, anot merginos, yra senovinis slavų simbolis. Nepaisant itin didelio formalaus šio ženklo skirtumo nuo svastikos bei bendruomenės, kuriai priklauso mergina, požiūrio į svastikas, kaip į rusų savasties simbolį, neturintį jokių sąsajų su fašizmo ideologija, jaunuolė vis tiek buvo nubauta laisvės atėmimu už fašizmo propagavimą (45).

Rusijoje taip pat vyksta kova už svastikos įtraukimą į tautinės tapatybės simbolių ratą. Kadangi Rusijoje, kaip jau minėta, net moksliniuose darbuose pasitaiško etniškai nekorektiškų apibendrinimų, todėl logiška, jog ir plačiojoje visuomenėje konstruojant šiuolaikinį nacionalistinį rusų tautos mitą, kai kuriuose neopa-

goniškų ar nacionalistinių organizacijų internetiniuose tinklalapiuose aiškinama, jog svastika yra unikalus senasis slavų saulės simbolis, o šiam teiginiui paremti pasitelkiama ne tik slavų, bet ir kitų kultūrų, pavyzdžiui, baltų, medžiaga.

Antai Rusijos masinėje medijoje sparčiai plinta pseudomoksliniai aiškinimai, eklektiškai sintezuojantys daugelio kultūrų duomenis ir darantys ideologiškai angažuotą išvadą apie slavų ir rusų ryšį su arijų (indų) kultūra ir „atskleidžiantys“ svastikos ženklą bei jo atmainas kaip giliai rusiškos, slaviškos dvasinės tapatybės ženklą. Antai populiariame ezoteriniame tinklalapyje „Ezoteričeskij sait“, remiantis Kutenkovo studija, svastika aiškinama kaip rusų saulės simbolis (40). O rusų nacionalistiniame tinklalapyje „Uznajpravdu.org“ kritiškai vertinamas siauras perdėm ideologizuotas sovietinis požiūris į svastiką, iliustracijose pateikiama įspūdinga istorinė rusų ir pasaulio kultūrų medžiaga. Pavyzdžiui, etnografinio XIX a. rusų audinio fragmentas su svastikų raštu apibūdinamas taip: „Pabaisiškai fašistinis rusų rankšluostis, XIX a.“ Etnografinės rinktinės juostos su svastikų raštu nuotrauka nusakoma taip: „Juosta su išsiuvinėta svastika, slavų merginos puošmena.“ Tame pačiame tinklalapio puslapyje pateikiamos ir 3 žalvarinių lietuvių segių su svastikomis rate bei su žalčių galvomis iliustracijos, jos apibūdinamos kaip „Slavų svastikiniai papuošalai“ (42). Kito tinklalapio – „Razvitie. Sait o duhovnom i fizicheskom rozvitii“ straipsnyje „Svastika rusų liaudies kultūroje XIX a.“ pateikiama slavų, baltų ir finougrių tautų rinktinių juostų nuotraukų: latvių šimtaraštė Lielvardės tipo juosta su svastikomis melagingai apibūdinama kaip „Pabaltijo slavų juosta, Latvija“; taip pat pateikiama marių juosta (Marii-el); Pauralės slavų juosta, Permės gub., Lukomorjės slavų juosta, Toboljės gub., ir Belovodjės slavų juosta, Omsko gub. (43). Taigi, rusų tapatybės simbolis melagingai grindžiamas latvių etnografinių audinių medžiaga. Tame pačiame tinklalapyje taip pat apibūdinami „Slavų simboliai-saugai“, pateikiant daugybę įvardytų svastikos variantų (*faš, agni, kolovrat, anglija, svastika, suasti, posolonj, čarovrat, nebesnyj krest, solnečnyj krest, kolard, solard, svadebnik, odolenj trava, cvetok paportnika, duhobor, koliadnik, krest Lady-Bogorodicy, svitovit, ognevik, jarovik, solonj, jarovrat, bogovnik, rodovik, svarožič, rodimič, svaor, nebesnyj veprij, dunija*) (44).

Taigi, Rusijos visuomenės grupėms būdingas skirtingų sampratų apie svastiką priešiškus, vieni ženklą tapatina su vokiškuoju nacionalsocializmu, kiti sieja su rusiškuoju – slaviškuoju nacionalizmu.

Taip aiškėja, kad dėl vietinių autentiškų *emic* žinių apie šį ženklą trūkumo šiuolaikinėje kultūroje jis suvokiamas itin skirtingai ir prieštaringai. O jo populiarias interpretacijas daugiausia lemia ne tik naujausių mokslo žinių pasitelkimas, bet ir įvairios ideologinės nuostatos (ezoterinės, neopagoniškos, tautinės, politinės ir kt.).

Išvados

Šiuolaikiniuose kultūrų tyrimuose daug dėmesio skiriama tyrėjo prieigai – išskiriama ryški takoskyra tarp tiriančiojo savosios kultūros atstovo, gerai ją pažįstančio ir suprantančio iš vidaus (*emic*), ir pašaliečio, žvelgiančio neutralesniu žvilgsniu platesniame tarpkultūriniame kontekste, tačiau kartais visiškai nesugebančio suprasti vietinių koncepcijų (*etic*).

Plačiai pasaulyje paplitęs archajiškos kilmės ženklas svastika pastaruoju metu tampa populiariausiu ir aktualiausiu tradiciniu ženklu, kurio vietinį ar regioninį savitumą ir simboliką bei universaliuosius aspektus, drauge su Antrojo pasaulinio karo metu itin išpopuliarėjusia jo modernia transformacija į siaurai apibrėžtą politinę emblemą, nagrinėja etnologai, archeologai, antropologai. Svastika iškeliama ir viešajame diskurse kalbant apie savosios kultūros išskirtinumą ir savitumą, naujai konstruojant tautinės tapatybės simboliką, paremtą šimtmečių tradicija. Užsienyje šio tipo ženklu skiriama daugiau dėmesio nei Lietuvoje – paskelbta ne vienas straipsnis ir monografija.

Tiek Lietuvoje, tiek kaimyninėse šalyse vyksta aktyvus svastikos „nusavinimo“ iš siaurai fašistinės, nacistinės emblematikos, jos „reabilitavimo“ bei „kultūrinio įpaveldinimo“, o tam tikrais atvejais ir etnocentristinio jos „pasisavinimo“ procesas: svastiką mėginama pateikti kaip išskirtinį savo tautos ar didesnės kalbų grupės ženklą-simbolį. Svastikos ženklo modernios politinės ir archajiškos tradicinės simbolikos, jos kultūrinio, tautinio, religinio, politinio savitumo sampratos painiava ir kontroversiškumas kelia dideles įtampas ne tik Lietuvos, bet ir kitų kaimyninių šalių viešojoje erdvėje: diskutuojama, ar tai svetimos, smerktinos nacistinės ideologijos emblema (už kurios demonstravimą skiriama baudžiamoji atsakomybė), ar šis ženklas – tai savosios kultūrinės savasties elementas.

Kultūros savikommunikacijos „gedimų“ akivaizdoje, kai išnyko svastikos ženklo simbolikos aiškinimo vietinė autentiška *emic* tradicija, šią netektį siekia kompensuoti moksliniai tyrimai. Tačiau Lietuvoje ir kaimyninėse šalyse vis dar gyvbingesnis yra susiaurintas, paviršutiniškas požiūris į svastiką tik kaip į nacizmo, neofašizmo, antisemitizmo, antikomunizmo, antisovietizmo ideologijos emblemą ar simbolį. Todėl dalis mokslininkų, intelektualų, menininkų priešinasis mokslo tyrimuose plėtojamam ir visuomenėje augančiam šio ženklo, kaip vietinės baltų dangaus šviesos mitologijos ženklo bei tautinio kultūrinės savasties požymio ar tautinės tapatybės simbolio, iškėlimui. Visuomenės dalis bei Lietuvos valstybės institucijos šio ženklo naudojimui tarpkultūrinėje komunikacijoje nepritaria, nenorėdami, kad svastikos naudojimas būtų klaidingai supastas, kaip susijęs su nacizmo ideologija. Įdomu pažymėti, kad ir Rusijoje, nepaisant baudžiamosios atsakomybės už viešą svastikos naudojimą (kaip įžeidžiantį Didžiojo tėvynės karo

aukas), šį ženklą nacionalistinės bendruomenės savo vidinėje kultūrinėje komunikacijoje suvokia kaip tautinį (slavišką, rusišką) saulės simbolį, kurio savitumas kartais apibrėžiamas etnocentriškai prisiskiriant savajai kultūros tradicijai ženklus, priklausančius baltų bei ugrofinų kultūros paveldui.

Taigi, šiuolaikinės tapatybės simboliai yra kuriami arba dekonstruojami paradoksaliaje mokslinio objektyvumo ir kultūrinio-bendruomeninio arba politinio-ideologinio subjektyvumo simbiozėje. Trūkstant aiškių tradicinių vietinės kultūros aiškinimų apie simbolių reikšmes, siekiant objektyviau atskleisti svastikos ženklo formų ir simbolikos vietinius savitumus ir universalijas bei nušviesti jos vaidmenį šiuolaikiniame kultūrinės savasties konstravimo ar rekonstravimo procese, auga objektyvesnio kompleksinio, abipusio *emic* (vietinio) ir *etic* (tarpkultūrinio, globalesnio) požiūrio siejimo svarba.

Literatūra

1. Aronoff, Myron and Kubik, Jan. *Anthropology and Polithical Science: A Corvergent Approach*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2013.
2. Ascher, Robert. Analogy in Archaeological Interpretation. *Southwestern Journal of Anthropology*, 1961, Nr. 17/4 (Winter), p. 317–325.
3. Bīne, Jēkabs. Mūsu rotajošie raksti. *Labietis*, 1937, Nr. 3, lpp. 258–262.
4. Bliujienė, Audronė. Universalusis svastikos simbolis baltų archeologinėje medžiagoje. *Liaudies kultūra*, 2000, Nr. 4 (73), p. 16–27.
5. BNS. Klaipėdos policija apskundė teismo nutartį, kuria svastikos įvertintos kaip Lietuvos paveldas. *Delfi*, 2010 05 28 [žiūrėta 2014 02 17]. Prieiga internetu: <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/klaipedos-policija-apskunde-teismo-nutarti-kuria-svastikos-ivertintos-kaip-lietuvas-paveldas.d?id=32902615#ixzz30vyW6bwu>>.
6. Brastiņš, Ernests. *Latviešu ornamentika*, t. 1. Rīga: Vālodze, 1923.
7. Butrimas, Adomas (sud.). *Baltų menas. Parodos katalogas/ Art of the Balts. Catalogue of Exhibition*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009.
8. Celms, Valdis. *Latviu raksts un zīmes. Baltu pasaules modelis: uzbūve, tēli, simbolika*. Rīga: Folkloras informācijas centrs, 2007.
9. Diskusijas sukėlusios svastikos Lietuvos olimpiečių aprangoje neliks. *Delfi*, 2013 12 16 [žiūrėta 2014 02 17]. Prieiga internetu: <<http://www.delfi.lt/pramogos/zmones/diskusijas-sukelusios-svastikos-lietuvas-olimpieciu-aprangoje-neliks.d?id=63542584>>.
10. Duranti, Alessandro. *Linguistic Anthropology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997.
11. Dzērvītis, Arvīds; Ginters, Valdemārs. *Ievads latviešu tautas terpu vesture*. Rīga: J. Grinbergs, 1936.
12. ELTA. Klaipėdos svastikų byla dar nebaigta. *Delfi*, 2010 05 28 [žiūrėta 2014 02 18]. Prieiga internetu: <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/klaipedos-svastiku-by-la-dar-nebaigta.d?id=32881421>>.
13. Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 1973.
14. Hutchins, Edwin. *Cognition in the Wild*. Cambridge, MA: MIT Press, 1995.

15. Yra kaip yra. *LNK*. 2014 02 10 [žiūrėta 2014 03 20]. Prieiga internetu: <<http://lnk.lnkgo.lt/video-perziura/8173/yra-kaip-yra-2014-02-10>>.
16. Janauskaitė, Daiva. Svastikos Vasario 16-osios eisenoje sukėlė aršią diskusiją. *Klaipėda*, 2010 02 17 [žiūrėta 2014 02 17]. Prieiga internetu: <<http://kauno.diena.lt/naujienos/klaipedos-miestas/miesto-pulsas/svastikos-vasario-16-osios-eisenoje-sukele-arsia-iskusija#.U17AToGSzPs>>.
17. Janauskaitė, Daiva. Trispalvių šešėlyje – svastikos. *Klaipėda*, 2010 02 17 [žiūrėta 2014 02 17]. Prieiga internetu: <<http://klaipeda.diena.lt/dienrastis/miestas/trispalviu-seselyje-svastikos-263605#.U15XFIGSzPs>>.
18. Janauskaitė, Daiva. E. Zuroffas vėl kyla į kovą. *Klaipėda*, 2010 05 22 [žiūrėta 2014 02 17]. Prieiga internetu: <<http://klaipeda.diena.lt/naujienos/klaipeda/miesto-pulsas/ezuroffas-vel-kyla-i-kova-583583#.U2iWt4GSw3w>>.
19. Juknevičiūtė, Rūta. Nacistiniai ar nacionalistiniai ženklai: pradėjome bijoti net savo šešėlio. *Respublika*, 2013 12 30 [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <http://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/kitos_lietuvos_zinios/nacistiniai_ar_nacionalistiniai_zenklai_pradejome_bijoti_net_savo_seselio/,coments.1>.
20. Kitokia Lietuva. *Puko TV*, 2009 12 03. [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<https://www.youtube.com/watch?v=e3VgQ0dnckE>>.
21. Maželytė, Edita. A. Pogrebnojus apie kalėdinius atvirukus ir kojines su svastika: tuo turėtų rimtai pasidomėti STT. *Delfi*, 2013 12 19 [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<http://www.delfi.lt/pramogos/zmones/a-pogrebnojus-apie-kaledinius-atvirukus-ir-kojines-su-svastika-tuo-turetu-rimtai-pasidometi-stt.d?id=63573280>>.
22. Maželytė, Edita. A. Pogrebnojus kritikuoja Lietuvos olimpiečių aprangą: svastikos simbolio reikėtų atsisakyti. *Delfi*, 2013 12 14 [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<http://www.delfi.lt/pramogos/zmones/a-pogrebnojus-kritikuoja-lietuvos-olimpieciu-apranga-svastikos-simbolio-reiketu-atsisakyti.d?id=63531574#ixzz301v5TwRo>>.
23. Perkovskis, Juzefas. *Žemaičių liaudies meno ornamentas: forma ir simbolika*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999.
24. Pike, Kenneth. *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior* (2nd revised edition). The Hague: Mouton & Co, 1967.
25. Steward, Julian. The Direct Historical Approach in Archaeology. *American Antiquity*, 1942, Nr. 7/4 (Aprile), p. 337–343.
26. Tamošaitis, Antanas; Galaunė, Paulius. Juostos. *Sodžiaus menas*, t. 4. Tamošaitis A., (red.). Kaunas: Žemės ūkio rūmai, 1932.
27. Teismas: pagarsėję ženklai – ne svastikos. *Balsas.lt*, 2012 01 25 [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<http://www.balsas.lt/naujiena/577993/teismas-pagarseje-zenklai-ne-svastikos>>.
28. Tumėnas, Vytautas. Eglutės ir svastikos ornamentų simbolika Lietuvoje. *Senovės baltų simboliai. Senovės baltų kultūra*, 4. Vilnius: Academia, 1992, p. 56–66.
29. Tumėnas, Vytautas. The Visual and the Mythical-poetic Interpretations of Sky Luminaries in Lithuanian Traditional Textiles. *Archaeologia Baltica: Astronomy and Cosmology in Folk Traditions and Cultural Heritage*, 2008, Nr. 10, p. 78–85.
30. Tumėnas, Vytautas. Lietuvių tradicinių rinktinių juostų ornamentas: tipologija ir semantika. *Lietuvos etnologija*, 9. Vilnius: Diemedis, 2002.

31. Uspenskij, Boris; Ivanov, Vjacheslav; Toporov, Vladimir; Pjatigorskij, Aleksandr; Lotman, Juri. Theses on the Semiotic Study of Cultures (as Applied to Slavic Texts). *Structure of Texts and Semiotics of Culture*. Hague, Paris: Morton, 1973, p. 1–28.
32. Vastokas, Joan. Native Art as Art History: Meaning and Time from Unwritten Sources. *Journal of Canadian Studies*, 1986/1987, Nr. 21/4, p. 7–36.
33. Zariņa, Anna. *Seno Latgaļu apģērbs 7–17 gs*. Rīga: Zinātne, 1970.
34. Бадгасаров, Роман. *Свастика – священный символ. Этнорелигиоведческие очерки*. Москва: Белые альвы, 2001.
35. Гетаў, В. В. (ред.). *Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993.
36. Дзярновіч, Алег; Квяткоўская, Ала. „Свастыка” як касмалягічны ды этнавызначальны сымбаль. *Круіја: Crivica. Baltica. Indogermanica*, 1994, Nr. 1, с. 75–90.
37. Клетнова, Екатерина. *Символика народных украс Смоленского края. Труды смоленских государственных музеев 1*. Смоленск: Издание государственных музеев и ГУБОНО, 1924.
38. Клімковіч, І., Аутушка, В. (склад.). *Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік*. Мінск: Беларусь, 2011.
39. Кутенков, Павел И. *Ярга-свастика – знак русской народной культуры*. Санкт Петербург: Издательского РГПУ им. А. И. Герцена, 2008.
40. Кутенков, П., Резункова, А. Ярга – солярный символ русов. *Эзотерический сайт: журнал „Реальность и субъект“: Библиотека* [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<http://www.ezoterik.info/subekt/library/yarga.htm>>.
41. Рыжакова, Светлана Игоревна. *Язык орнамента в латышской культуре*. Москва: Индрик, 2002.
42. Свастика в Древней Руси. *Узнай правду! uznaipravdu.org: История России. Российская действительность: Взгляд на Россию с разных точек зрения: Россиянин. Общечеловек* [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<http://uznaipravdu.org/view-topic.php?f=4&t=121>>.
43. Свастика в русской народной культуре XIX века. *Развитие: Сайт о духовном и физическом развитии* [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<http://fizrazvitie.ru/2011/06/svastika-russkaya-kultura.html>>.
44. Символы-обереги славян. *Развитие: Сайт о духовном и физическом развитии* [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<http://fizrazvitie.ru/2011/07/slavyanskiesimvoly-oberegi.html>>.
45. Суд в Татарстане за коловрат.mp4 [žiūrėta 2014 02 19]. Prieiga internetu: <<https://www.youtube.com/watch?v=ESad3r0-ycU>>.
46. Тарунин, Александр. *Сакральный символ. История свастики*. Москва: Белые альвы, 2009.
47. Туменас Вітаутас. Орнамент тканых литовських народних поясів у кроскультурній перспективі: аналогі в енеолітичних культурах Давньої Європи. *Народна творчість та етнологія*, 2011, с. 69–73.

VYTAUTAS TUMĖNAS

THE RELEVANCE OF CONSOLIDATION OF LOCAL AND INTERCULTURAL APPROACH IN THE INVESTIGATIONS OF SWASTIKA CONTEMPORARY PERCEPTION*Summary*

The author investigates the diversity of swastika symbolism perception in contemporary construction of the symbols of national or cultural identity and in the intracultural and intercultural communication of Lithuania and neighbouring countries.

Analyzing the concepts about the local regional traditions and national or political-ideological attribution of globally widespread archaic swastika sign in scientific researches and public opinion in media publications, the diversity and multiplicity of the sign identity explanations is revealed. The author clarifies that public discourse lacks of consolidated opinion about swastika symbolism: some groups are treating it as the local national symbol, others – as the attribute of political ideology of foreign origin. He also characterizes the local and transcultural context of swastikophobia. The opposing opinions supporting and contradicting the ban of swastika in public cultural life is analyzed: the persons who disagree with its narrow downing only to negatively qualified Nazism and anti-communism ideologies of modernity is demanding on this sign rehabilitation and involving its numerous historic variants into the legal arsenal of national, cultural or belief symbols. On other hand the problem of other extremity of subjective ethnocentric cultural appropriation and interpretation of swastika is rising in contemporary scientific researches and public discourse: for example, the Russians tend to claim swastika as their symbol of identity or cultural peculiarity, using argumentative artefacts with swastika from other Slavic, Finno-Ugric and Baltic cultural heritage.

The study reveals how the modern identity symbols, emphasizing the differences of own cultural memory marks from the features of other cultures, are constructed in a paradoxical symbiosis of scientific objectivity and cultural-communal or political-ideological subjectivity.

The author reveals that in the absence of clear traditional explanations of the symbol local cultural meaning, the importance of more objective, complex mutual emic (local, intracultural) and etic (outsider, intercultural, globalised) approach consolidation in interpreting of the swastika present symbolism is very relevant.